

Szarka Péter

Az igekötő és szórendi helyének tanítása a magyarban mint idegen nyelvben *

Dolgozatunkban a magyarnak mint idegen nyelvnek a nyelvtanuló szempontjából talán legnehezebb fejezetét, a szórendet vesszük szemügyre. Érdeklődésünk egyetlen tárgya most az igekötő, melynek szórendi viselkedését a mondatösszetevők hangsúlyviszonyai, intonációja és a mondat jelentése szempontjából vizsgáljuk. Előbb azonban röviden áttekintjük az igekötő szófaji és állományi problémáit i.

1. Az igekötő szófaja

1.1. Az igekötő határozószó

Az igekötő határozószói értelmezését elsősorban a hagyományos leíró grammatikák képviselik (MMNyR 1961 I. 263-7; MMNy 1982: 65-8). Érvelésük kettős: Egyrészt az igekötő határozószói eredetére hivatkoznak, melynek bizonyítására az igekötők önálló használatának tényét (az eldöntendő kérdésre adott igenlő válaszként használt igekötő, valamint a *fel a hegyre, Ki innen!* szerkezetek), illetve egyes igekötők fokozhatóságát hozzák fel (pl. *alábbhagy, odébbáll*). Másrészt az igekötő szemantikai tulajdonságát emelik ki, azaz az igekötő az ige „jelentését a határozószókra emlékeztetően módosító szó” (MMNy 1982: 65).

1.2. Az igekötő viszonyzó

A grammatikák egy másik csoportja (Benkő 1980: 397-8; A. Jászó 1991: 228-9; Keszler 2000: 264-7) az igekötőket azon az alapon sorolja a viszonyzóok közé, hogy az igekötők jelentése már nem határozószói, hanem viszonyjelentés, azaz az igekötőnek jelentésmódosító (irányjelölő, aspektus- és akcióminőségképző) szerepe van. Az igekötő viszonyzó jellege mellett morfológiai érvek is szólnak, hiszen nem toldalékolhatók (a nem tipikus fokozástól eltekintve) és nem

* A XI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus (Pécs, 2001. április 18.) *Magyar mint idegen nyelv* szekciójában elhangzott előadás írott szövegváltozata

szegmentálhatók. Szintaktikailag nem önállóak, azaz önálló mondatrészi szerepet nem töltenek be a mondatban, de megváltoztathatják az ige vonzatkeretét.

Egyéb részleteket elhagyva megállapíthatjuk, hogy e felfogások döntően szemantikai alapúak, ahogy általában is a hagyományos nyelvtanok szófaji rendszereikben a mondattani és az alaki tulajdonságok mellett a jelentésnek tulajdonítanak prioritást.

1.3. Az igekötő igemódosító

A fenti két értelmezésben magyarázat nélkül marad az, hogy az igekötős ige ugyan szótározható fonológiai-jelentéstani egységet alkot, tehát szóként viselkedik, de szintaktikailag ez nem minden esetben érvényes, hiszen az igekötő képes a mondatban önállósulni. Ennek az ellentmondásnak a feloldását ígéri az igekötőnek az igemódosítók tágabb kategóriájába való besorolása, melyet a strukturális grammatikák képviselnek (É. Kiss 1992: 117-29; É. Kiss 1998: 33-5; Kiefer 2000: 453–519).

A strukturális grammatikákban az igekötő igemódosítóként való értelmezésében két felfogás látott napvilágot. É. Kiss (1992) egyrészt elfogadja azt a nyelvtani hagyományt, mely szerint az igekötő a határozószók egyik alfaja, másrészt viszont, mivel az igekötő módosítja az ige jelentését (irányultság, aspektualitás, új jelentés létrehozása), az igekötőt az igemódosítók tágabb kategóriájába sorolja, melynek e felfogásban a mondat kiinduló szerkezetének önálló szórendi pozíciója van: a V' mondatszakaszban az ige után áll hangsúlytalanul az ige más argumentumaival együtt. Így az igekötő É. Kiss szerint nem más, mint az ige egyik vonzata. É. Kiss (1998) az előbbieket azzal a kiegészítéssel tartja fenn, hogy az igekötő [+ igemódosító] jegyénél fogva az ige előtt-i helyzetbe kerül, s így az igekötő és az ige egy fonológiai szót alkot.

Kiefer (2000) szintén igemódosítóként fogja fel az igekötőt, de azzal a nem kevés különbséggel, hogy az igekötőt nem tekinti az ige vonzatának. Ennek bizonyítására az akcióminőség-képző igekötők viselkedését hozza fel (*vki sír*, *vki felsír*). A *fel* módosítja az ige jelentését (új jelentéselemet, kezdő-inchoatív akcióminőséget vezet be és perfektívál), de az alapige vonzatszerkezete nem változik, a *sír* és a *felsír* is egyargumentumú ige, ezért ugyan az igekötő igemódosító, de nem vonzat. A vonzatkeretet változtató igekötős igéket Kiefer (2000)² éppen nem termékeny képzésük folytán lexikalizálódott alakoknak

² Kiefer (2000) az igekötőt a következőképpen határozza meg: (a) az igekötő nem argumentum jellegű igemódosító; (b) az igekötő perfektívál; (c) az igekötő termékeny. Kiefer egyébként kétségbe vonja az igekötő szóképző funkcióját, mivel a nem termékeny igekötős igeképzés körébe tartoznak, így önálló lexikai elemként a helyük a szótárban van.

tekinti, helyüket pedig a lexikonban jelöli ki, s nem a szintaxisban, ahol a termékenny igekötős ige-képzés (I-képzés) foglal helyet.

Ha tehát az igekötőt az igemódosítók tágabb kategóriájába soroljuk, akkor számba kell vennünk az igemódosítók általános szintaktikai és szemantikai tulajdonságait is. Az igemódosítók szintaktikai viselkedésére jellemző, hogy semleges hangsúlyozású mondatban, melyben minden tartalmas összetevő hangsúlyos, azaz a mondatban nincs irtóhangsúly, az ige előtt állnak. Ha viszont más elem kerül a helyükre, akkor az ige utáni pozíciót foglalják el. Elöntendő kérdésre adott válaszban önállóan is használhatók. Szemantikailag az jellemzi őket, hogy az igével komplex predikátumot alkotnak; az ige jelentésének részévé válnak. Ezen integratív szemantikai tulajdonság ellenére a komplex igék összetevői mondattanilag megőrzik relatív függetlenségüket.

1.4. Úgy gondoljuk (immár a magyar mint idegen nyelv szempontjait is érvényesítve), hogy mind a három felfogásban van figyelemre méltó mozzanat.

Ha az igekötőt határozószóként fogjuk fel, akkor az igekötőt nem csupán szófaji eredet szerint minősítjük, hanem a relatív szintaktikai önállóságára is fény derül. Az igekötő történetileg autonóm szófajból alakult ki, s ezért a mondatban önálló mozgásra képes.

Az igekötő szófajiségének meghatározása nyelvelméleti kérdést is felvet, hiszen a határozószói és viszonyozói értelmezés kimondva-kimondatlanul magából a szóból, az igekötős igéből indul ki, a szójelentést tekinti dominánssnak, s a mondattani szempontnak csak másodlagos jelentőséget tulajdonít, s ezzel az igekötő mibenlétének egy jelentős része, mondattani viselkedése homályban marad. Ám a magyar mint idegen nyelv szempontjából éppen az utóbbinak kell meghatározó szerepet tulajdonítanunk, hiszen sok más grammatikai–szemantikai–pragmatikai tényező mellett a magyar mondat grammatikusságának egyik korántsem elhanyagolható eleme annak korrekt szórendje.

2.1. Az igekötők állománya

Az igekötő definiálása körül tapasztalható bizonytalanság következménye az a tény, hogy máig nem sikerült megbízhatóan meghatározni az igekötők számát. Jakab (1976), mely a magyar igekötő-állomány vizsgálatát tűzte ki célul, 62 igekötő-gyanús nyelvi elem közül igyekszik kiválasztani az igekötőket. Komlósy (1992: 495-7) viszont már 90 hasonló elemet listáz szakirodalmi adatok alapján. Kiefer (2000) és Jakab (1976) az igekötők számának megállapításakor azonos szempontot (a gyakoriságot, azaz a produktivitást) vesz figyelembe, de eredményeik nem teljesen azonosak. Kiefer (2000) szerint a magyarban az alábbi igekötők vannak: *agyon-, alá-, át-, be-, bele-, elé-, elő-, fel-, félre-, fölé-*,

hátra-, hozzá-, ide-, keresztül-, ki-, körül-, le-, meg-, mellé-, mögé-, neki-, oda-, össze-, rá-, szét-, tovább-, tönkre-, túl-, utána-, újra-, végig-, vissza- (32 ige-kötő). Jakab (1976) felveszi még az ige-kötők sorába az *egybe-, el-, előre-, haza-* elemeket, de a Kiefer rendszeréhez képest elhagyja az *elé-, fölé-, ide-, mellé-, mögé-, neki-, tovább-, tönkre-, újra-* ige-kötőket. Jakab (1976) összesen 27 ige-kötőről tud. Így a két szerző egyöntetűen 23 morfémát minősít ige-kötőnek.

Az előbbieknél sokkal nagyobb elméleti és gyakorlati problémát okoz Komlósy (1992) 90-es listája. Ebbe olyan elemek tartoznak, mint pl. *abba-, cserben-, egyet-, ellent-, észre-, jóvá-, ketté-, közzé-, végbe-, viszont-* stb. Ezeket az elemeket a verbum finitumokkal együtt a hagyományos grammatikák tárgyas vagy határozós szóösszetételként fogják fel (pl. *abbahagy, cserbenhagy, egyetért, ellentmond, észrevesz, jóvátész, kettéoszt, közzétesz, végbemegy, viszontlát stb.*), csakhogy az előtagok a mondatban képesek elválni az igéjük-től (*nem hagy abba, ki vette észre stb.*), ami viszont a szóösszetételekre egyáltalán nem jellemző. Továbbá Jakab (1976) és Komlósy (1992) tanúsága szerint ezek az elemek ugyan az ige-kötő-gyanús morfémák közé tartoznak, de improduktivitásuk, terméketlenségük miatt esnek ki az ige-kötők sorából, így e szavak is a lexikonban találják meg helyüket.

Tiszteletben tartva a nyelvelméletnek az ige-kötők állományára vonatkozó megállapításait, a magyar mint idegen nyelv szempontjából a következő észrevételeink vannak. Az ige-kötők gyakorisági mutatók alapján megállapított korlátozott számát el kell fogadnunk, hiszen ez biztosítja a bonyolult ige-kötős ige-képzés tanulhatóságát morfológiai és jórészt szemantikai értelemben. Igaz viszont az is, hogy a lexikalizálódott elemekkel megnő a lexikon mérete, de inkább ezt kell vállalnunk, mint – a 90-es listára gondolva – egy megtanulhatatlanul hosszú „ige-kötőhalmazt”. Ugyanakkor a hagyományos grammatikák által összetett szónak minősített elemek előtagjait (pl. *abba-, cserben-* stb.) szórendi szempontból rokoníthatjuk az ige-kötők szórendi viselkedésével, pontosabban ezen elemek szórendjét az igemódosítók általánosabb kategóriájának szórendi viselkedésével reprezentálhatjuk. (Vö. még 3.2.)

3.1. Az ige-kötők szórendjéről

Az alábbiakban mondattípusokat állítunk oppozíciókba, melyek az alább közölt formában nyilván sohasem jelennek meg a nyelvtanulás folyamatában. Arra viszont szolgálhatnak, hogy a nyelvtanulás különböző fázisaiban a már ismert anyaghoz visszanyúlva a rendszerezés alapját adják. Példának az első oppozíciót hozzuk fel. Az irányjelölő ige-kötők a nyelvkönyvek tanúsága szerint már igen korán felbukkannak. Ekkor még felesleges szólnunk ezen ige-

kötők aspektusjelölő szerepéről, de pl. az időhatározói mellékmondatok tanításakor már szólnunk kell a szórenddel kifejezett aspektusról.

Még egy megjegyzés a terminológiáról: Úgy gondoljuk, hogy egyrészt az egyenes és fordított szórend terminusokat a magyarban mint idegen nyelvben is használhatjuk, hiszen ez részben ismert is lehet a nyelvtanuló anyanyelvéből vagy más idegen nyelv(ek)ből, másrészt pedig felesleges lenne új terminológiával terhelni a nyelvtanulót. (Az egyenes szórendű mondatok baloldalt, a fordított szórendűek pedig jobboldalt állnak.)

3.1.1. *A befejezett – folyamatos oppozíció*

- (1) 'Kati 'felmászott a 'fára. (2) 'Kati 'mászott ('éppen) 'fel a 'fára.

A mondatok minden összetevőjén azonos erejű hangsúly van, tehát semleges hangsúlyozású mondatoknak számítanak. A különbség az igekötők sorrendjében fedezhető fel: az egyenes (igekötő + ige) szórendű mondat befejezett, a fordított (ige + igekötő) szórendű pedig folyamatos aspektusú.

3.1.2. *A kontrafókuszos és az egzisztenciális olvasat oppozíciója*

- (3) 'Kati "felmászott a fára (, és nem le). (4) 'Kati "mászott (már) fel a fára.

A (3), (4) szórendje megegyezik az (1), (2) szórendjével, de hangsúlyviszonyaik különböznek, azaz irtóhangsúlyt tartalmaznak. Az egyenes szórendű (3)-ban az igekötő hordozza az irtóhangsúlyt, ami azt jelenti, hogy az ige és az utána álló összetevők elvesztik hangsúlyukat. A mondat így implicit jelentést is hordoz. A fordított szórendű (4)-ben az irtóhangsúlyt az ige hordozza, az igekötő az ige mögé szorul, s más összetevőkkel együtt hangsúlytalan. Jelentése pedig: 'Volt már rá példa, hogy... / Előfordult már, hogy...' (egzisztenciális olvasat).

3.1.3. *Az eldöntendő és a kiegészítendő kérdés oppozíciója*

- (5) "Felmászott Kati a 'fára? (6) "Ki mászott fel a 'fára?

Az (5) az (1) kérdő változatának tekinthető, ha a fára mászásra kérdezünk rá. Ha viszont az (5)-ben az alanyra vagy a határozóra kérdezünk rá, akkor az utóbbi összetevők fókuszba kerülnek, s a mondat fordított szórendű lesz. A (6)-ban a kérdő névmás a fókuszhoz hasonló: irtóhangsúlyt hordoz, és szórendi inverziót vált ki.

3.1.4. A szerkezettagadás és a mondat-, valamint a mondatrészttagadás oppozíciója

(7) 'Kati nem "felmászott a fára,
hanem csak "kiment az udvarra.

(8) 'Kati 'nem mászott 'fel a 'fára.

(9) Nem "Kati mászott fel a fára (, hanem Zoli).

Szerkezettagadás esetén (*nem felmászott a fára*) az igekötős ige egésze visel irtóhangsúlyt, ezért lehetséges az egyenes szórend. A ragozott ige tagadása (8) nem jár együtt irtóhangsúllyal, de a tagadószó az igével egy fonológiai szót alkot. Mivel pedig a tagadószó mindig az igemódosító helyét foglalja el, ezért az igekötő az ige mögött kénytelen pozícióját elfoglalni. A (9)-ben a tagadott mondatrész a szembeállító jelentésű fókusz helyét foglalja el, tehát irtóhangsúlyú, s így fordított szórendet eredményez.

3.1.5. A konjunktívusz és az imperatívusz oppozíciója

(10) Kati azért ment ki az udvarra, hogy (11) "Mássz fel a fára!
'felmásszon a 'fára.

Az irtóhangsúlyos felszólító módú ige a (11)-ben fordított szórendet eredményez, viszont a (10) semleges hangsúlyozású mellékmondatában a formailag felszólító módú igekötős igealak egyenes szórendű. Véleményünk szerint ez azért lehetséges, mert (11)-ben valójában nem felszólító módú az ige, hanem kötő módú, amit az igekötő, tágabban pedig az igemódosító szórendi helye (egyenes szórend) fejez ki.

3.1.6. Eddig olyan szintaktikai helyzetekben mutattuk be az igekötőt, melyekben az igekötő a komment része volt. Egy esetben, a kontrasztív topik esetében a komment előtt is előfordulhat az igekötő. Ez azonban a magyarban mint idegen nyelvben ritkán fordul elő, ezért csak jelezzük ezt a lehetőséget.

(12) "Föl "liffel megyek, "le "gyalog jövök.

3.2. Az igekötő arra is alkalmas, hogy az igemódosítók szórendi viselkedését is tanítsuk *általa*. Terjedelmi okok miatt itt csak arra szorítkozhatunk, hogy néhány példán keresztül bemutassuk azt, hogy az igemódosítók különböző mondattani környezetben azonos szórendi pozíciókat foglalnak el.

Igemódosítónak tekintjük a/ az igekötőt, b/ a névelőtlen névszóval kifejezett tárgyi vonzatot, c/ a névelőtlen főnévi határozót, d/ a módhatározói vonzatot, e/ az infinitívuszi vonzatot, f/ az összetett állítmány névszói részét, g-h/ a melléknévi és a névelőtlen eredményhatározót és a i/ melléknévi állapotha-

tározót (É. Kiss 1998: 34). Szerintünk az igemódosítók szórendi mintájára viselkednek még *j/* az idiómák tárgyai és határozói, *k/* a személyes névmások ragozott alakjai és *l/* a hagyományos grammatikák által összetételi előtagnak (?) minősített elemek (vö. 2.1.).

a/ Kati <i>felment</i> az emeletre.	Kati nem ment <i>fel</i> az emeletre.
b/ János <i>részt</i> vett az ünnepségen.	János nem vett <i>részt</i> az ünnepségen.
c/ Kati már <i>iskolába</i> jár.	Kati még nem jár <i>iskolába</i> .
d/ <i>Keményen</i> bántak velem.	Nem bántak <i>keményen</i> velem.
e/ <i>Enni</i> akart.	Nem akart <i>enni</i> .
f/ <i>Olasz</i> vagyok.	Nem vagyok <i>olasz</i> .
g/ Kati <i>keményre</i> vasalta az inget.	Kati nem vasalta <i>keményre</i> az inget.
h/ <i>Elnökké</i> választották.	Nem választották <i>elnökké</i> .
i/ Jánost <i>okosnak</i> tartják.	Jánost nem tartják <i>okosnak</i> .
j/ János <i>bakot</i> lőtt.	János nem lőtt <i>bakot</i> .
A tolvajt <i>lépre</i> csalták.	A tolvajt nem csalták <i>lépre</i> .
k/ Éva <i>rám</i> nevetett.	Éva nem nevetett <i>rám</i> .
l/ János <i>észrevették</i> .	Jánost nem vették <i>észre</i> stb.

4. Tudatában vagyunk annak, hogy e dolgozatban nem vettük számba pl. a segédigés szerkezetek szórendi reprezentációit, s számos kérdést fel sem tudunk vetni (pl. az ún. kötelező szórendet). Célunk csak annyi volt, hogy néhány, a magyar mint idegen nyelv szempontjából fontos szórendi jelenséget rendszerszerűen bemutassunk, s megpróbáljuk felhívni a figyelmet arra, hogy a strukturális nyelvtanokban megfogalmazott értelmezések és eredmények felhasználhatók a magyarban mint idegen nyelvben is – természetesen e grammatikák bonyolult fogalmi apparátusa nélkül.

IRODALOM

- A. JÁSZÓ Anna (szerk.)(1991): *A magyar nyelv könyve*. Trezor Kiadó, Budapest
- BENKŐ Loránd (szerk.)(1980): *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó, Budapest
- É. KISS Katalin (1992): *Az egyszerű mondat szerkezete*. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 79–177.
- É. KISS Katalin (1998): *Mondattan*. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 15–187.
- JAKAB István (1976): *A magyar igekötők állományi vizsgálata*. NytudKözl. 91. Budapest
- JAKAB István (1982): *A magyar igekötő szófajtani útja*. NytudKözl. 112. Budapest
- KESZLER Borbála (szerk.)(2000): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- KIEFER Ferenc (szerk.)(2000): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- KOMLÓSY András (1992): *Régensek és vonzatok*. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 299–529.
- RÁCZ Endre (szerk.)(1982): *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest
- TOMPA József (szerk.)(1961): *A mai magyar nyelv rendszere I*. Akadémiai Kiadó, Budapest